

Томислав ЈРГУРЕВИЋ

ТУРИСТИЧКА ВАЛОРИЗАЦИЈА СПОМЕНИКА ИЗ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА И НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА У АКВАТОРИЈУМУ БОКОКОТОРСКОГ ЗАЛИВА

Од када се почeo развијати туризам на Јадрану гости су испољавали наглашено интересовање за Бококоторски залив и споменике који се налазе на мору или у његовој непосредној близини. У посљедње десетиће прошлог вијека евидентиране су веће групе туриста које су посјећивале Боку Которску и дивље с њеним лепотама. Уз то, гости су могли видjeti и бројне културно-историјске споменике. Од тада је све више туриста који у Боку долазе бродовима. Било је то вријеме развијеног саобраћаја морем и добре повезаности овог краја са осталим лукама Јадрана. Десетине хиљада туриста су користиле редовне бродске линије да би разгледали љепоте овог фјорда о чemu су многи оставили забиљске, књижевне огледе, ессеје, биљешке, репортаже. Поред редовних организоване су и излетничке посјете Бококоторском заливу.

Међутим, прије тридесетак година, из економских мотива, укинуте су редовне бродске линије кроз Залив, а број бродова који су на путовањима Јадраном долазили овде сведен је на минимум. Таквом политиком ускраћена је могућност туристима да користе бродске линије за разгледање Бококоторског залива.

Посљедњих година, ипак, повећава се интерес за излетничка путовања која организују многе домаће и иностране путничко-туристичке агенције. Током године овде стижу и бродови иностраних бродарских компанија, у оквиру кружних путовања по Медитерану или Јадрану, као и све већи број јахти.

Иако нема ваљаних статистичких података, јер их практично нико не води, може се закључити да је посљедњих година повећан интерес за долазак у „невјесту Јадрана“ и уживање у њеним чарима. Бококоторских залив, површине 86 километара квадратних и обалске линије 106 километара, на тај

начин постаје све више саставни дио туристичке понуде овог региона о чему воде рачуна многе домаће и иностранске агенције.

Атрактивност Залива није само у природној лепоти пејсажа већ и у бројним културно-историјским споменицима из богате прошлости овога краја. Путујући бродом гости се могу упознати са материјалним остацима разних епоха — од праисторије до наших дана. О тим вриједним споменицима, смјештеним на мору или дуж саме обале, написани су многи прилози, а о њима се говори и у туристичким водичима и проспектима. Констатујмо само један подatak: Которски залив је уписан код УНЕСК-а у Паризу као светско културно наслеђе и светско културно наслеђе у опасности. Тај статус нема нити један приморски регион на Медитерану. Ово је разлог појачаног интересовања за долазак у Боку Которску.

Ипак, природна и културно-историјска богатства не валоризују се на прави начин. Туристички водичи најчешће нијесу упознати са основним карактеристикама Залива и његовом историјом, а самим тим и вриједношћу културно-историјских споменика мјеста поред којих се обалом пролази а у која се због природе излата и ограниченошти времена или других разлога, не може свратити. У таквој ситуацији гости могу само посматрати. Не пружају им се занимљиви подаци. Већина туристичких водича сматра да њихов посмо почиње тек када се туристи искурају. Њихова знања су скромна као и настојања да нешто науче.

И док се понешто, истини недовољно, говори о даљој прошлости о оној ближој, посебно револуционарној, нема ни ријечи. Ово је, по свој прилици, посљедица аполитичности и политичке неизграђености једног броја водича, а још више недостатка потребне литературе из које би се па приступачи начин могло сазнати најбитније о заиста вриједним историјским револуционарним кретањима из ближе прошлости Боке Которске. Један туристички водич, или проспект о овоме, свакако би био интересантан за госте јер би употребио њихова укушна сазнања која стичу обиласком Залива.

Ми ћемо пажњу задржати само па неколико споменика и догађаја па које треба указати туристима који обилазе овај крај јер је то не само у функцији туристичке пропаганде него и дужност према збивањима која су се у овом заливу дешавала посљедњих седамдесет година. При овоме треба имати у виду да су овде у прошлости буне, класни немири, а касније и устанци, били честа појава. Тако се прва грбальска буна збила знатно прије сељачке буне у Хрватској а први бокељски устанак, као и они каснији који су се овде дизали против аустроугарског окупатора, имали су обилежја националне борбе угњетених за своја права.

Наравно, у приступу послу око презентирања догађаја го стима постоје различита опредељења и имеме: колико ини у ширину и да ли поштовати хронологију догађаја или говорити зависно од мјеста кроз које се пролази. У реализацији овог задатка треба бити што практичнији. То је разлог да се туристима презентирају само они споменици на мору који су веома значајни за историју и занимљиви за туристе држећи се правца пловидбе. При овоме треба водити рачуна и о идејно-политичком и васпитно-пропагандном ефекту, посебно када је ријеч о предавањима туристима који овамо стижу из иностранства. Њих, разумије се само по себи, интересује како је наш народ стицао и стекао слободу коју сада ужива. Коло презентирања споменика туристички водичи то не смију сметнути с ума. Њихове поруке морају бити на линији наших социјалистичких, самоуправних опредељења.

Истакнимо само неке од битних споменика револуционарне прошлости и народноослободилачког рата о којима се обавезно мора нешто рећи излетицима који путују морем по Бококоторском заливу.

На самом улазу у Залив налази се острво Мамула. Оточић је иенасељен и без вегетације. Некада је носио име ВЕЛИКИ ЖАЊИЦ, које је промијенио шездесетих година прошлога вијека након што га је угардио генерал Лазар Мамула, по коме сада и поси име. Иако му је била намјена да штити улазак у Залив већ у првом свјетском рату служио је као мјесто где су били заточени многи родолуби. У годинама пред априлски рат бивша Југославија такове је намјеравала да Мамулу претвори у један од концентрационих логора где су требали да буду интернирани комунисти. Међутим, због изза непрешићених околности ова идеја није реализована.

Италијани су, након шиза устаничких акција, попунили све затворе у Боки Которској. Када је дошло до интензификације борби, почетком 1942. године, окупатори су одлучили да појзају репресивне мјере. Извршавајући тај задатак организовали су концентрационе логоре у Боки Которској. Спроведени замисао о формирању концентрационих логора Команда Шестог армијског корпуса обавијестила је својом наредбом, крајем марта 1942. године, све своје дивизије и команде карабињера да су основани нови казамати на Мамули и Превлаци. За вријеме италијанске окупације у тврђави Мамули једновремено се, у просјеку, налазило по око 600 затвореника, али тачан број оних који су овдје чамили није утврђен. Режим у логору био је веома строг а услови живота поши. Просторије су биле мале за велики број затвореника, влажне, без довољно свијетла и ваздуха, а у свакој се налазило и по 60 интернираца. Логораши су били смјештени у подземне просторије и ходнике, а лежали су на голом поду или даскама. Од овога нијесу били изузимани

жене и дјеца, којих је овдје било поприлично, и старије особе. На штадели, према полуострву Јуштици, на горњем спрату, биле су просторије за војнике, а доље, у приземљу, злогласне самице у којима су мучени многи родољуби. Овдје су биле и три ћелије у којима су највећим дијелом били смјештени Орјенци ухапшени након расформирања Орјенског батальона. У другом дијелу тврђаве према Дубровнику била су два реда ћелија: са лијеве и лесне стране. У једним су углавном били жители Боке, а у другим родољуби из Херцеговине, јужне Далмације и других сусједних крајева. Затвореници су имали успостављену властиту унутрашњу организацију. Функционисале су партишка и скојевска организација као и колективи логораша. Логор на Мамули је расформиран послије капитулације Италије половином септембра 1943. године. На тврђави се налази спомен-плоча која говори о збивањима на острву. Изграђено је и пристаниште где могу, како је лијепо вријеме, пристати мањи бролови. Зато на излетничким путовањима не би требало пропустити прилику да се обиђе Мамула јер је она вишеструко занимљива за туристе.

У близини Мамуле, на полуострву Превлака, налазио се истоимени логор који је основан као и онај на Мамули. Састојао се из два дијела: мушких и женских. Логораши су били смјештени у неусловним баракама ограђеним болваном живцом. Зими је у њима било веома хладно а љети је владала несносна врућина. Овдје су због лоших услова живота умрли многи затвореници од исцирањености. Са Превлаке су одвођени родољуби на стријељање или у друге логоре и затворе. Овдје су били смјештени логораци са ширег подручја а њихов број није прецизно утврђен. За разлику од Мамуле, где су углавном били жители Боке, на Превлаци су се налазили интерници са ширег подручја на коме су се током 1941. и до маја 1942. године водиле борбе против италијанског окупатора и домаћих издајника. Када је дошло до капитулације Италије логор није распуштен него је предат Њемцима који су га укинули почетком октобра 1943. године. На мјесту где се он некада налазио стоји споменик израђен од клесаног камена на чијем се платоу уздиже стуб висок шест метара. Ту је и спомен-костурница педесет четвориши родољуба који су овде умрли.

Посјете Мамули и Превлаци, или упознавање са збивањима на овим мјестима у току НОР-а треба да буде прилика да туристички водичи кажу гостима нешто више о терору окупатора у Боки Которској и отпору народа, а с тим у вези да истакну чињеницу да су многи родољуби, дуже или краће вријеме, чамили у другим затворима овог краја од којих су били најпознатији они у Котору и Херцег-Новом. Кад год је то могуће треба организовати посјете Мамули да би туристи па

лицу мјеста видјели катакомбс у којима су се у току рата налазили затвореници и на тај начин их упознati са животом у „Кампо Мамули” — како су овај логор називали италијански окупатори.

За туристе који путују бродовима акваторијум Бококоторског залива, посебно Тиватски и Херцегновски залив треба да буду занимљиви по једном изузетном догађају из револуционарне прошлости овог краја. Ради се о устанку морнара на бродовима аустроугарске флоте — који су овдје били стационирани — 1. фебруара 1918. године. Ово је, иначе, био један од првих одјека октобарске револуције у свијету, а збио се само неколико мјесеци послије топовских канонада са „Ауроре” које су означиле долазак новог времена. На подручју Херцегновског и Тиватског залива у првом свјетском рату биле су смјештене јединице аустроугарске флоте као и један број њемачких подморница и помоћних подморница, а Бока је тада била једна од најутврђенијих ратних база у свијету.

Централни комитет морнара, којим је руководио Франтишек Раш, био је смјештен на адмиралском броду „Sankt Georg”. Он је покренуо на устанак око 4.500 морнара и радника на копну у жељи да се обезбиједи мир, слобода и промјена постојећег стања. Устанак је био убрзо угашен, а његове вође — „првени адмирали” — Франтишек Раш, Јерко Шижгорић, Мате Бричевић и Антон Грабар били су стријељани. Упркос поразу устаника, устанак је имао веома штетне последице за Аустро-Угарску: већи број бродова тада моћне ратне флоте, практично је све до краја првог свјетског рата остао неупотребљив за ратна дејства јер није било обучених посада које би замијениле похапшени или прекомандоване морнаре.

Устанак је почeo 1. фебруара у 12 сати, у вријеме док су се официри налазили па ручку а дежурне функције преузимали њихови помоћници. Он је најављен пуштањем топа са командног брода „Sankt Georg”. Само сат касније радио-станица устаничких брода почела је смитовати телеграм: „У БОКИ ЈЕ ИЗБИЛА РЕВОЛУЦИЈА У ИНТЕРЕСУ НЕОДЛОЖНОГ ЗАКЉУЧЕЊА МИРА”. Занимљиво је да су устаници послали телеграм и совјетској влади у Русији. Касно увече, истог дана, радио-станица у Пули примила је одговор.

Након почетних успјеха већ другог дана почњу ације да се устанак угуши. Обалске батерије остале су у рукама трупа лојалиних влади, њемачке јединице се нијесу придружиле устаницима, а ускоро је стигла и флота из Пуле знатно јача од оне у Боки да, ако затреба, ватром својих топова, уз помоћ обалске артиљерије тешких калибра, спријечи даље ације устаника. Трећег фебруара устанак је био скршен, а са устаничких брода скинуте су прве заставе — симбол револуционарних хтијења. Одмах је ухашено око 500 морнара а већ

наредног дана број се повео на 800. Ускоро је почело и сувење четрдесеторици морнара које су власти означиле као вође и четворица су стријељана 11. фебруара 1918. године у Шкодарима. На мјесту стријељања налази се споменик који подсећа на та збивања.

Туристички водичи треба да укажу на чињеницу да се шездесетак бродова налазило у ванском дијелу Боке, да је то била до тада највећа организована побуна у јелишицама ратне флоте, те да су побуњеници имали подршку од радика на копну у Беновићима, Баошићима, Кумбору, Каменградима и Поморском арсеналу у Тивту, о чему говоре и споменичке табле на објектима који су везани за збивања у устанку. Ово указује да је устанак био организован од припадника многих нација што је једна од његових значајних карактеристика и по томе је јединствен у историји сличних збивања у свијету. Уз то, треба нагласити да је у њему учествовао и народ овог краја који је касније пружио велику помоћ ухапшенима, настојећи да се истина о понашању према њима сазна у свијету.

У Херцегновском заливу, у близини Ђијеле, треба обавијестити туристе да је ту 10. децембра 1944. године параброд „Петар“ од 100 бруто регистарских тона, пловећи па тек успостављеној линији Котор — Тиват — Херцег-Пови, панио на мине које су поставили њемачки окупатори непосредно пре повлачења — у другој половини новембра 1944. године. Број је потонуо за свега неколико минута. На њему је било преко двије стотине путника и чланова посаде. Преживјела су само седморица путника и тројица чланова посаде. Број је био власништво „Зетске пловидбе а. д.“ из Котора. Остаци пловила су касније извавени а жртве сахрањене у заједничку спомен-костурницу у Доњој Ластви. Она је нијеми свједок једног од највећих злочина окупатора у оном крају.

Иначе, током пловидбе Бококоторским заливом туристички водичи треба да дају и основне податке о отпору италијанском непријатељу током народнослободилачког рата и социјалистичке револуције. Ми ћemo указати само на једну од битних чињеница. На савјетovanju у Брезовом долу, одржаном половином јула 1941. године, устаничко руководство донијело је одлуку да се акваторијум Залива користи у борби против непријатеља. Ову партијску директиву народ из приобалних мјеста успјешно је спровео у дјело. За вријеме италијанске окупације, нарочито за вријеме устаничких активности, организовани су бројни илегални партизански прекоморски капаџи које непријатељ никада није открио. Њима су пребацити илегалци и курири, а вршено је и снабдијевање јелишица које су се бориле у заливу Херцегновског и Рисанског залива.

У Заливу је извршено и више успешних диверзантских акција од којих су најзначајније изазивање пожара у Електрич-

ној централни у Опатову и унинитеље магацина мунције у Лепетанима. На ове догађаје треба указати гостима док се прошири кроз тјеснац Верите. У вријеме краткотрајног привременог ослобођења дијела Бококоторског залива, од 9. до 15. септембра 1943. године, ондје су изноћене многе активности. У Лепетанима је дошло до познате борбе партизана и италијанских агенција-истакнутих. Море је кориштено и за пребацивање партизанских јединица које су водиле борбу са Њемцима, те за евакуацију материјалиних добара у залив све до доношења одлуке о напуштању Залива пред далеко јачим непријатељем.

У вријеме њемачке окупације на подручју Херцегновског залива извршено је чине напада на мање бродове који су припадали непријатељу, а у завршним борбама за ослобођење Боке изведен је десант партизанских снага преко Херцегновског залива на полуострво Луштицу. Партизанске јединице пребациле су се и преко тјеснца Верите и ослободиле Тиват. Приликом повлачења њемачки окупатор је тешко оштетио или уништио све луке и луčко-поморске и ремонтне uredaje, посебно Поморски арсенал у Тивту. О овим догађајима, на мјесту зидана у Луштици, Лепетанима и Тивту, истакнута су споменичка плоча на које треба указати туристима приликом обилaska.

У Тиватском заливу, у близини села Брадина, у ували Свето Тројство, у другом свјетском рату десно се јединствен догађај на мору. Овдје су поручници бојног брода прве класе бивше Југославије Милан Спасић и Сергеј Машера днешњи у ваздух разарач „Загреб”, који је припадао Трећој торпедној тиватини, да не би пао у руке непријатељу и том приликом погинули. Било је то 17. априла 1941. године, само неколико сати послије уласка италијанских трупа у Боку Которску. За овај јуначки чин посмртно су проглашени за народне хероје. На мјесту уништења „Загреба”, у једном маслињаку, налази се споменичка плоча која подсећа на тај догађај.

Како се одвијала драма разараца „Загреб”? Јевијанџија покушала су, у занима пред капитулацију, обезбиједити испловљење. Када им то није пошло за руком одлучили су да униште брод и за том приликом са њим испијеле судбину. Када су остали сами на разарачу актинирали су експлозиз у прамчаним муницијским коморама и тако га уништили. Остани прамци „Загреба” налазе се у Поморском музеју у Котору, а споменик са бистама оних хероја у Градском парку у Тивту.

Ово су само неки од догађаја из револуционарне прошlosti, народноослободилачког рата и социјалистичке револуције, о којима би воличи требали да говоре путницима који издаваним обиласе Бококоторски залив. Од мноштва догађаја треба истaćи набројене, јер они имају значајно мјесто као у историји народа овог краја тако и у југословенској историји.